

İMAM CAFER SADIK VE BİLİM

İmam Cafer Sadık'ın Bilimsel Kişiliği ve Cabir ibn Hayyan

İsmail Kaygusuz

1. Bilgin ve Kuramcı Cafer Sadık

6. İmam Cafer Sadık(699/702-765) çağının koşullarında aynı zamanda bir bilim adamı ve bilimsel kişiliğe sahip bir kimseydi. Modern kimyanın babası ve Geber olarak tanınan Cabir İbn Hayyan'ın (721-815), yazılarında “Akıl madeni” ve “Üstadam-ustam” diye sık sık gönderme yaptığı Hocası Cafer Sadık tarafından Medine’de toplanıp biraraya getirilmiş araç ve gereçlerle çalıştığı olayına dikkat çekebiliriz. Avrupa rönesansının aydınları Cabir bin Hayyan'ın yazdığı risalelerden çok büyük yarar sağladılar ve bunlar Latince, Almanca, Fransızca ve İngilizceye çevrildi. O Arap simyacılığının babası olarak dünyaca ün yaptı. Arapça *Al-kimya* sözcüğünün genel olarak eski-Mısır dilinde kullanılan *kam-it* ya da *kem-it*'den(siyah) çekildiği söylenir. Bazıları ise Grekçe *χρυσά το-κhyrna* (erimiş-dökme metal) sözcüğünden geldiğini düşünmektedir.

Filistin asıllı düşünür İsmail al-Faruqi ve Lois al-Faruqi “*The Cultural Atlas of Islam*”da (New York, 1986, s. 328) yazdıklarına göre,

“O (Cabir), Cafer Sadık'ın isteklerine yanıt olarak ateşe dayanıklı bir kağıt çeşidi ve gece okunabilen mürekkep icadetti. Yine Cafer'in isteği doğrultusunda öyle bir katkı maddesi keşfetti ki, demir üzerine konulduğunda pas yapıyor, fakat kumaş üzerine sürüldüğü zaman onu su geçirmez kılıyordu.”

Aynı yazarların İmam Cafer'in bilimsel kişiliği ve kuramcılığı üzerinde genişçe bölümü özet olarak çevirip topladık: Cabir İbn Hayyan, kimyasal bileşimi-terti, özelliklerini kaybetmeden çıplak gözle görülemeyecek kadar çok küçük zericikler/moleküller halinde biraraya getirilmiş elementlerin birliği olarak tanımlamıştır ki bunu, John Dalton (1766-1844) gibi İngiliz fizikçi ve kimyacıları tam bin yıl sonra keşfetmiştir. Ayrıca Cabir, aşağıda daha geniş anlatılacağı gibi, yakma yoluyla oksitlerden tuzları ayrıştırma(calcinations) ve en aza indirgeyerek birleştirme(reduction, tümünden gelim) süreçlerini de tanımlayan ilk kişiydi: Eritme, buharlaştırma, arıtma ve billurlaştırma (crystallisation) yöntemlerini geliştirmiş; asetik, sülfürik nitric asit (acetic acid, sulphric acid, nitric acid) hazırlamış, böylece son ikisinin karışımı içerisinde altın ve gümüş madenlerinin çözümü sağlanabilmiştir. Yine birkaç kimyasal karışım keşfetmiş ve antimony taşı ve arsenik tuzunu sülfidden ayrıştırmıştır.

Cafer Sadık'ın tanınmış sıfatlarından “*kaşif ul-hakaik*”(sırları, gerçekleri ortaya çıkararak-keşfeden adam) idi, *muhakik* de “gerçeği araştıran, araştırmacı” anlamındadır. Cafer Sadık'a bu türlü sıfatlar verilmesinin nedeni, onun Arap dünyasınca bilinmeyen birçok muazzam bilimsel kuramları ilk kez haber vermesiydi. Örneğin Cafer Sadık'ın bir keresinde şöyle dediği bilinir:

“Tanrı yedinci gökte soğuk sudan bir gezegen yarattı, ve diğer altı gezegen ise sıcak sudan yaratılmışlardır”

Bu, Pluto adlı gezegenin apaçık keşfi, önceden haber verilmesidir. Bununla birlikte onu, 21 Ocak 1930’da Clyde Tombaugh Arizona’da bulunan Lowell Gözlemevi’nde fotograflayarak keşfetti. Yedinci gök deyimi, güneş sistemi içerisinde, uzaklığı 5.9 milyar km.olarak güneşe en uzak mesafede bulunan gezegen anlamındadır. Bu uzaklığı kateden güneşin ışık ışınları, sıcaklığın -280 dereceye düşmesine neden olacak kadar aza iner ve böylece o hep donmuş durumdadır. Cafer Sadık, bu soğukluktan ötürü, Pluto’nun soğuk sudan yaratılmış olduğunu açıklamıştı. Bunun için Pluto’nun kesin varlığını ilk bildiren o oldu.

Arap anstronomisinde *kawakib* gök cisimleri için kullanılan genel terimdir ve bu şekilde *al-kawakib al-sayyarah*, tam Türkçe karşılığıyla “gezen, dönen-dolaşan gök cisimleri” anlamındadır. Ya da aynı anlamlara gelen *al-kawakib al-thabitah* kullanılır. İslam öncesi Araplar arasında *al-kawakib al-khamsa* ya da *al-mutahayyira* adıyla çağrılan sadece beş gezegen (*kawakib*) bilinirdi.

Grek bilimi Arabistan yarımadasında İmam Cafer Sadık zamanında Arapçaya çevrilmeye başladığı zaman (750 ile 900 yılları arasında), Arap astrologları çalışmalarına *Zuhal*’i(saturn) ekleyerek altı planet-gezegen teorisini kabul ettiler. Böylece, güneş küresinin altında *Venus* (zuhrah), *Mercury* (utarid) ve *Moon* (kamer) olmak üzere üç gezegen, *al-kawakib al-sufliyah* “aşağı gezegenler”; güneş küresinin ötesindeki diğer üçüne, yani *Saturn* (zuhal), *Jupiter* (mushtari) ve *Mars*’a (marikh) *al-kawakib al-ulwiyyah* “yukarı gezegenler”deniliyordu. Bunu içindir ki, göksel cisimleri gözleme aracı çok da sonra daha icadedildiği halde, Pluto’nun varlığını ilk kez haber verme başarısı ya da onuru Cafer Sadık’a aittir.

Cafer Sadık tarafından yapılmış astronomiye ilişkin bir başka bulgu daha vardır: Bir keresinde Cafer Sadık Suriyeli bir astrologa sormuş: “*Sukainah*’ın ışığı *Zuhra*’nınkinden ne kadar azdır?” Astrolog yanıt yerine, “Tanrıya yemin ederim ki, şimdiye kadar o gezegenin adını bile duymadım” demiş. Bu genekselleşmiş bilgi, en belirgin biçimde, o zaman bilinmeyen bir başka gezegenin kesin varlığını işaret ediyor. Ve bu gezegen, 1781 yılında İngiliz astronom William Herschel tarafından teleskop yardımıyla keşfedilen ve *Uranus* adı verilen gezegenden başkası değildir. Arapça’da *sukainah* sözcüğü “sükunet, hareketsizlik, dinlenme-istirahat hali” anlamlarına gelen *sukun*’dan çekilir. Güneşin çevresinde dönüşünü tamamladığı yörünge içinde sakin ve yavaş, belli belirsiz görünen *Uranus* için o denli uyumlu bir isim ki! Ayrıca *Uranus* “donuk ya da sönük gezegen” adıyla da çağrılmaktadır. Cafer Sadık, *Venus* ve *Uranus* olarak, yani önceki parlak ve hızlı ve sonraki çok sönük ve yavaş hareket eden böyle iki farklı gezegen hakkında konuşmuştur.

Cafer Sadık’ın, tartışma ve konuşmalarında diğer birkaç önemli bilimsel teoriler açıklamış olduğu bildirilmektedir. Örneğin, o bir konuşmasında şunları söylemiştir:

“Bir nesneden çıkan görüş ışık ışınları gözlerimize girer. Sadece bir kısmı gözlerimizin içinde yansıyan ışınlar, bizden uzakta bulunan bir nesneyi çok kolay algılama yeteneğimizin yokolmasına neden olurlar. En uzaktaki bir nesnenin ışık ışınlarını gözlerimizin içine sokabilecek bir aracın icadı sağlanırsa , uzakta bulunan o nesnenin ışınları tamamıyla gözlerimizin içine

girebilir ve biz onu yakından görebiliriz. O zaman çölde 2700 metre (3000 yarda, 2.2 fersah) uzakta otlayan develer, 54 metrelik uzaklıkta görülecektir. Bu demektir ki, o develer 50 kere daha yakından görülmüş olacak.”

Bu, Euklides (İ.Ö. 330-226) ve Ptolemaios (İ.S. 90-168) tarafından ortaya atılan ve gözlerden nesne üzerine yayıldığı varsayılan “görme ışınları” teorisinin belki ilk tashihi, ilk düzeltimidir. Cafer Sadık’ın bu kuramı, çok daha sonra Fatımi döneminin ünlü bilgini ve Alhazen olarak tanınan İbn al-Haytham (965-1039) tarafından yapılmış birçok deneylerden sonra kabul edilmiştir.

Al-Khaytam’ın göz ve görme bilimine ilişkin (optics) yazdığı ve çok beğenilen “*Kitab al-Manazir*” risalesi, 1270 yılında Witelo tarafından “*Opticae Thesaurus Alhazeni*” başlığı altında Latinceye çevrildi. Çok daha sonra 1572’de bu kitap Frederick Risner tarafından Basel’de basılmıştır. İbn al-Haytham’a göre,

“görmeyi sağlayan, gözlerden çıkan ışık ışını değildir. O göz üzerine ışık yayan nesneyi tanıma-algılanış biçiminden daha çok uzaklaştırır ve onun saydamlaşan varlığıyla değişikliğe uğrar ya da yer değiştirir.”

İbn al-Haytham’ı biraz açarak, Cafer Sadık’ın bazı bilimsel kuramlar üzerinde verdiği öncül haberlerin önemini daha iyi kavrayalım. Al-Haytham, ay-güneş tutulmaları, gök kuşağı ve gölgeler gibi türlü fiziksel olgu teorileriyle uzun uzadıya ilgilendi, ama ışığın fiziksel karakteri üzerinde özellikle yoğunlaşmıştır. Gözün çeşitli kısımlarını doğru olarak tanımlayan ve görme sürecinin bilimsel açıklamasını yapan ilk kişi odur. Hatta o dürbün-teleskop görüşünü ya da görüş tekniğini bile açıklamaya denedi ve güneşin ve ayın ufka yakın oldukları zaman ölçüsünde büyüme-artış görünmesinin doğru bir açıklamasını da veren odur. Kendisi, az önce söylediğimiz gibi, Cafer Sadık’ın düşüncelerinden etkilenerek-Ptolemaios ve Euklides’in, nesnelere gözlerden çıkan ışık ışınları aracılığıyla görüldüğü biçiminde özetlenen görme teorisine karşı çıktı; ona göre ışık ışınları gözden değil, nesneden çıkıp yayılıyordu. Göz ve görme üzerindeki bu çok geniş çalışmaları sayesinde o, modern Optik biliminin babası olarak düşünülmektedir. Latinceye çevrilmiş olan onun ana yapıtı *Kitab-al-Manazir*, Batı bilimi üzerinde, Roger Bacon ve Kepler’in yapıtları üzerinde çok büyük bir etki sağladı. Bu yapıt deneysel yöntemlerde büyük gelişmeye neden olmuştur.

Onun yapıtında insan, Müslümanlar tarafından uygulanmış ve iletmiş olarak ve fiziksel fenomenlerin sistematik gözlemlerini ve bilimsel bir teori içinde birbiriyle bağlantılarını kapsayan bilimsel yöntemlerin açık gelişimini görebilir. Bu, tahminden ve dikkat çekme eyleminden farklı olarak bilimsel metodoloji-yöntem bilim içinde çok büyük bir hamleydi. O bilimsel çalışmaları, gözlem, önerme-hipotez ve doğrulama-ispatlama arasındaki sistemli ilişkiyi kapsayan sağlam bir temel üzerinde yerleştirdi. İbn al-Haytham’ın genelde fiziksel bilimler, özeldense optik üzerine etkisi yüksek değerde tutuldu. Gerçekten bu etki göz, görme ve ışık olaylarını kapsayan optik araştırmalarında hem teorik hem de pratik olarak yol göstermiştir...

Cafer Sadık ayrıca bir nesneyi elli kez daha yakından gözleyeceğimiz-gösterecek bir aracın icadı için salık vermiş, tavsiyede bulunmuştu. Bundan dolayıdır ki, Avrupalı bilgin Roger Bacon(1220-1292) da bir nesneyi elli kere daha görüşümüze yakın getiren böyle bir araç için öneride bulunmuştur. Çok daha sonraları, bu tavsiye edilen

ve önerilen aracı icad etmek İtalyan bilgin Gailileo'ya (1564-1642) kısmet oldu, yani 1610 yılında teleskobu o keşfetti. Onun bu keşfinin işlevleri kesinlikle Cafer Sadık'ın, bir nesneyi gerçek uzaklığından 50 kere daha yakından görünür duruma getirme kuramı üzerine temellendirildi.(İsmail al-Faruqi ve Lois al-Faruqi “*The Cultural Atlas of Islam*, s.328-329 vd.; Ayrıca İbn al-Khaytam bkz. Ahmed Djebbar, *Une Histoire de la Science Arab-Enretiens avec Jean Rosmorduc*, Editions du Seuil, 2001-Paris, s.73, 81, 119, 122, 192-197, 212-219, 244-245, 248-250...)

2. Cafer Sadık ve Bilime Deneysel Yöntemi Sokan, “Kimya'nın Babası” Cabir İbn Hayyan

Orta çağların büyük simyacısı Geber, yani Cabir İbn Hayyan, Kimya biliminin babası olarak tanınır. Al-Harrani, al Sufi, al-Azdl vb. sıfatları olan Abu Musa Cabir İbn Hayyan, Harranlı bir *attar*'ın (yani koku, baharat ve çeşitli karışım-doğal ilaçlar satan, aktar) oğluydu. Kesin doğum tarihi tartışmalı olmakla birlikte genelde 721 yılı kabul edilmektedir. Ölüm tarihi için 803 ve 815 tarihleri verilmektedir. Onun 776 civarında Küfe'de hekimlik ve simyacılık yaptığı, daha sonra halife Harun Raşid (786-809) döneminde Bağdad'da Abbasi sarayında bu mesleklerini yürüttüğü biliniyor. İmam Cafer Sadık'ın öğrencisi olduğu, yapıtlarını ve kimyasal buluşlarını onun teşvik, öneri ve yardımlarıyla meydana getirdiğini yukarıda kısaca da olsa vurgulanmıştı. Ancak bazılarının ileri sürdüğü gibi İbn Hayyan'ın , Emevi prenslerinden ve dönemin Arap bilginlerinden; ilk kez kimya üzerinde yazılarıyla tanınan ve ilk İslam kitaplığının kurucusu olduğu düşünülen Khalid ibn Yezid'den de ders almış olması olarak dışıdır. Çünkü 1. Yezid'in (ö.680) oğlu olan Khalid 635 ile 704 yılları arasında yaşamış, oysa o öldükten 17 yıl sonra Cabir İbn Hayyan doğmuştur. Bu tamamıyla Muaviye oğlu Yezid'i seven bazı Arap tarihçilerinin uydurnasıdır. Barmaki'lerin koruması altında Abbasi sarayında çalışmalarını sürdürmüş olan Cabir ibn Hayyan'ın bu ailenin gözden düşmesinden sonra Küfe'de tutuklandığı ve 803 yılında Bagdad'da öldüğü iddiası da doğru olamaz. Burada Henry Corbin, *Histoire de la Philosophie Islamique*'de, (Paris, Edit.Gallimard, 1986 s.187-193) Cabir İbn Hayyan ve yapıtları üzerinde geniş bir biçimde sunduğu düşünce yorumlarından kısa bir paragraph sunmak yerinde olacaktır:

“Tersine Holmyard Cabir geleneğinin yararına uygun bulunan bir yığın tartışma kanıtı topladı. Sonuç: Cabir ibn Hayyan 8.yüzyılda yaşamıştı; İmam Cafer Sadık'ın öğrencisi ve yaklaşık 3000 risaleden oluşan muazzam koleksiyonun yazarıydı...Eğer Şii İmamlarının bize bıraktığı herşeyin sistemli olduğunu görmek istiyor ya da onların değerini düşürmek, hiçe saymak istemiyorsak (ki Şiilik incelemelerinin gecikmiş olması özellikle burada kendini duyumsatıyor) ve eğer İsmailiğin başlangıçta, İmam Cafer oğlu İmam İsmail'in çevresinde toplanan yandaşları arasında kurumlaştığı anımsanırsa, o zaman Cabir'in İsmaililik ve İsmaili İmamıyla bağları onların gerçek ışığı altında ortaya çıkar. Daha geç dönemde Caldaki (ö.1342) tarafından hazırlanmış büyük simya Corpus'una(Külliyat'ına) onun yaşam öyküsü eklenip, Cabir İbn Hayyan adında bir simyacının varlığı; 6.İmam Cafer Sadık'ın öğrencisi, daha sonra da 8.İmam Ali al-Rıza'nın(ö.818) müridi olduğu ve 200/815 yılında (*kitapta Hicri tarihin karşılığı yanlışlıkla Miladi 804 olarak yazılmıştır İ.K.*) Horasan'ın Tus kentinde öldüğü kabul edilmişse, bunu reddetmenin hiçbir kesin nedeni oamaz...Cabir İbn Hayyan ne bir masal ne de bir destan kahramanıydı, o bir tarihsel kişilik idi...”

Ama görüldüğü gibi, onu Khalid bin Yezid'in öğrencisi yapan zihniyet, Cabir ibn Hayyan'ın ölüm tarihini 12 yıl önceye alarak İmam Rıza ile de ilgisini kesmek ve Şii inancından da uzaklaştırmak istemektedir.

Cabir'in yapıtlarından geniş çapta yararlanmış ve İslam'ın büyük simyacı bilginlerinden biri olan İzzeddin Aydamir al-Caldaki (ö.1342), Horasan'da bulunan, Meşhed'e 15 km.uzaklıktaki Caldak'ta doğmuştur. Doğum tarihi bilinmeyen ve daha çok *patronymon*'u (doğduğu yer adı) al-Jaldaki olarak tanınan bu büyük ortaçağ simyacısının Aydemir özel adı, pek dikkat çekmiş görülmesine de, onun Türk-Türkmen asıllı olduğu düşünülebilir. Yazılarında kendisinin 17 yıl boyunca, Irak, Anadolu, Yemen, Kuzey Afrika ve Suriye'de dolaştıktan sonra, risalelerinin çoğunu düzene sokmuş, tamamlamış olduğu Mısır'a yerleştiğini öğreniyoruz. O, üç cildi National Library of Medicine'de (Hekimlik Ulusal Kitaplığı) bulunan simyaya ilişkin yazmaların çok verimli bir yazarıydı. Salt simyadan daha fazla konuları yansıtan risaleleri, kendisinden önceki yazarlardan, kuşkusuz bunların başında Cabir İbn Hayyan olmak üzere Khalid ve Razi'den geniş aktarmalar içermektedir. Ayrıca onun "*End of the Search*" (*Araştırmanın Sonu*) başlıklı büyük yapıtı üzerinde, Abul Kasım'ın kendi yorumları olan *Knowledge acquired concerning the Cultivation of Gold* (Altın madeninin işlenmesine dair bilgi kazanma) isimli kitabı vardır. Onun risaleleri, İslam kimya bilimi hakkında, sözü edilen kendisinden önceki yazarlardan geniş aktarmalar sayesinde zengin bir bilgi deposudur.³

Cabir'in en büyük katkısı Kimya alanında oldu. O simyacılığa deneysel incelemeyi soktu. Bu, hızla simyanın karakterini çağdaş kimya ile değiştirdi. Yüzyıllar sonra onun çok tanınmış laboratuvarının yıkıntıları üzerinde ebedi kaldı, fakat onun asıl ünü, 22'si simya ve kimyayla ilgili olan 100'ü aşkın birer bilimsel anıt olan risaleleri üzerinde yaşamayı sürdürüyor.

Onun kimya bilimine asıl önemli katkısı, daha önce de değinildiği gibi kristalleştirme-billurlaştırma, damıtma-imbikleme, yakarak tuz haline getirme, arıtma ve buharlaştırma gibi mükemmel bilimsel teknikleri ve aynı şeyler için çeşitli aletler geliştirmeyi kapsamaktadır. Daha önceki dönemlerdeki karanlık-belirsiz fikirler yerine, bilimin bağımsız, farklı bir dalı olarak kimyanın, Araplar tarafından erken geliştirilmesi olayı iyi tanıtıldı ve "chemistry" adı da, İslam bilginleri tarafından araştırılıp geliştirilmiş olan Arapça *al- Kimya* sözcüğünden çekilir.

Belki Cabir'in en büyük uygulamalı başarısı, ilk kez kendi imbiğinde hazırlamış olduğu mineral ve diğer asitlerin keşfi idi. Kimyasal yöntemlerin geliştirilmesi ve geniş bir biçimde yeni bileşiklerin hazırlanmasını içine alan, kimya bilimine asıl doğal birkaç katkıdan başka o, bu şekilde uygulamalı bilim alanında bir öncü olarak, çok sayıda uygulamalı kimyasal işlem de geliştirdi. Onun bu alandaki başarıları şunları içermektedir: Çeşitli metaller hazırlama, çeliğin geliştirilmesi, kumaşın boyanması,

³ Kimya bilimi tarihinde bu çok önemli kişilik olan al-Caldaki için aşağıdaki yapıtlara bakılabilir: *Ullmann, Natur*, pp. 237-42; *GAL*, vol. 2, p. 138-9 (173-5); G. Strohmaier, 'Djildaki' in *EI* (2nd ed.), Supplement, p. 270; Donald Hill, 'Alchemical Literature' in *Religion, learning and science in the Abbasid period*, ed. by M.J.L Young, J.D. Latham, and R.B. Serjeant (Cambridge: Cambridge University Press, 1990) pp. 328-41, özell. s. 339-40; and Georges C. Anawati, 'Arabic alchemy' in *Encyclopedia of the History of Arabic Science*, ed. R. Rashed (London: Routledge, 1996), vol. 3, s. 853-885, özell. s. 874.

deri tabaklaması, su geçirmeyen kumaş cilalama, cam yapımında manganez dioksit kullanımı, paslanmayı önleme, altın mürekkeple (yaldızla) yazı yazma, yağların, boyaların saptanması-tanısı vb. Bu pratik çalışma ve uğraşları esnasında, altını çözmek, elemanlarına ayırtırmak için *aqua regia*'yı (sülfürik ve nitrik acit, yani kezzap ve tuzruhu bileşimi) geliştirdi. Onun asıl büyük icadı, damıtma-arıtma işlemini kolaylaştıran ve sistematik biçime sokan imbik, yani damıtıcı aracıdır.

Cabir İbn Hayyan üç farklı madde-cisim tiplemesi tanımlı yaptı: Birincisi, amonyum kloroid, arsenik, kafur ruhu gibi ısıtılınca buharlaşan ruhlar; ikincisi, örneğin demir, bakır, gümüş, altın, kurşun gibi metaller; üçüncü olarak, toz haline getirilebilen bileşikler kategorisi. O böylece, daha sonra metal, metal olmayan ve buharlaşan-uçuşan cisimler biçimindeki sınıflandırmanın yolunu döşemiş, hazırlığını yapmıştı.

Onun *corpus*'u (külliyyatı) çok sayıda kitapları kapsamaktadır. Cabir kimyadan başka, tıp ve astronomi gibi başka bilimlere de katkı yaptı. *Kitab-al-Kimya* ve *Kitab al-Sab'een* gibi kimya üzerine olan kitapları Latince dahil çeşitli Avrupa dillerine çevrildi. Bu çeviriler Avrupa'da birkaç yüzyıl boyunca ünlü ve modern kimyanın gelişmesinde etkili oldu.

Ancak onun sadece birkaç kitabı basılıp yayınlandı, oysa Arapça olarak korunmakta olan diğer birçoğunun hala yayınlanması ve yorumlanması gerekiyor. Ayrıca Cabir'in felsefe üzerinde 300, mekanik aygıtlar ve askeri makineler hakkında 1300 ve yüzlerce de simya üzerinde kitap yazmış olan bir polymath (herşey hakkında bilgisi olan, çok yönlü) olduğu bilinmektedir.

Sarton'a göre, onun çalışmasının gerçek değeri, ancak tüm kitapları basıldığı ve yayınlanıp açıklamaları yapıldığı zaman anlaşılacaktır. Onun, *corpus*'ta (külliyyatında) belirtilen dinsel görüşleri ve felsefi kavramları eleştirilmiş fakat, onların güvenilirliği sorununu bir kenara ayırıp, Cabir'in büyük katkısını, dine değil, kimya alanına koyduğu üzerinde önemle durulmalıdır.

İlk defa olarak asitler, özellikle nitrik, hidroklorik, sitrik ve tartarik asitleri hazırlama ve deneysel sistem üzerinde vurgu yapma gibi çeşitli hamleleri çok önemlidir. O böyle bir çalışma temelinde, çağdaş kimyanın babası olarak saygı görmeye hak kazanabildi. Max Mayerhaff'ın sözleriyle,

“Avrupa'da kimyanın gelişimi doğrudan Cabir İbn Hayyan'a uzanır, yani bu ilerlemede onun izleri sürülebilir.”.

Tüm bunlarla birlikte, Cabir İbn Hayyan'ın bilimsel kişiliğini geliştiren önemli güdünün inançları olduğunu önemsemek gerekir. Onun çok önemli kimyasal buluşlarında ve bilim için çok gerekli olan deneysel yöntemi kullanmasında, babası *Harranlı Hayyan*'dan miras aldığı Saben-Hermetik inanç öğeleri ve öğretmeni İmam Cafer ve oğlu İsmail'in çevresinden kazandığı batını inanç eğitimi ve bu inancın *tavil* kavramının çok büyük payı olmalıdır, diye düşünüyoruz. Henry Corbin şu saptamaları önemlidir:

“*Tavil*'in (kutsal metinlerin batını yorumu) tamamlayıcısı olan İsmaili Gnosu (marifet, irfan bilgisi), yeni bir ruhsal doğuştan (*viladat ruhaniya*) ayrılmaz. Metinlerin yorumu, ruhsal yorum olmadan yapılmaz. *Tavil Balance* (mizan,

denge-terazi) bilimi olarak yeniden kendini gösterir. Bu görüş noktasından bakıldığında Cabir'in simya yöntemi sadece *tavil*'in uygulama halidir; açığı- aşikarı gizleme, gizli olanı aşığa çıkarma-aşikar kılma... Ayrıca "*harfler bilimi*" Jabir İbn Hayyan'da da çok büyük bir önem arzedecektir."(H.Corbin, *Histoire de la Philosophie Islamique* s.35, 119)

Kaldı ki Cabir'in yazılarının çoğunun İmam Cafer risaleleri olduğunu ileri sürenler bulunmaktadır. Örneğin "*Yirminci Yüzyıl Ansiklopedisi*"nde (3/109) Muhammed Ferid Vecdî ,

"Ebu Abdullah Cafer ibn-i Muhammed es-Sadık'a, konuşmasındaki doğruluğundan dolayı 'Sadık' lakabını vermişlerdir. O, insanların en faziletlielerindendi. Onun kimya dalında birtakım makaleleri vardır. İmam Sadık'ın öğrencisi Cabir bin Hayyan, İmam Sadık (a.s)'ın risalelerini içeren bin sayfalık bir kitap yazmıştır. Bu risaleler beş yüz makaleden oluşmaktaydı" diye yazmaktadır.

Vecdi belirtmemesine rağmen, belli ki İbn Hallikan'dan kaynaklanmaktadır. Hallikan'a göre (*Vefeyatu'l Ayan I*, Mısır/Kahira, 1948, 291),

"Cabir İbn Hayyan Tarsusludur ve Cafer'in beşyüz risalesini toplayarak bin yaprak tutan bir kitap yazmıştır".

Cabir'in Cafer'den belirli bir ders alma saati vardı. O satte İmam'ın yanına ondan başkası giremezdi. Risalelerinin büyük bir kısmını hocası Cafer Sadık adına yazmıştır. (Muhammed Ebu Zehra, *al-İmamu's Sâdik*, 77).

İlk Arap kimyacı ve üç kimya yapıtı yazdığı bilinen Khalit b. Yezid'den sonra Cafer Sadık'ın ikinci Arap kimya bilimcisi olarak adı geçmektedir. Ayrıca yukarıda zikredildiği gibi, ilk Arap kütüphaneciliğinin kurucusu olduğu ileri sürülen ve bilimsel araştırmaları Yezid I'nın oğlu olarak Emevi tahtına oturmaya tercih eden Prens Khalid, aynı zamanda ilk kez Grekçe ve Eski Mısırlıların konuştuğu Kopti dilinden Arapça'ya Kimya kitapları çevirterek, Arapçaya çeviri çalışmalarının öncülüğünü yapmıştır. İmam Cafer Sadık'ın kimya disiplini üzerinde 6 yapıtı olduğu bulunduğu bilinir; bunlardan *Risala fi'l-Kimiyya* günümüz ulaşmıştır(Ahmed Djebbar, *Une Histoire de la Science Arab-Enretiens avec Jean Rosmorduc*, Editions du Seuil, 2001-Paris, s.359)

Yeri gelmişken söylüelim; biz İmam Cafer Sadık'ın Arapçadan başka dilleri, en azından Farsçayı çok iyi bildiğini düşünüyoruz. Onun yukarıda belirttiğimiz gibi Optik bilimine ilişkin kuramsal söylemleri ve Kimya üzerinde çalışmaları Cabir İbn Hayyan gibi kimya bilimcisinin yetişmesinde büyük katkısı olması ve de çok derin dinsel inanç felsefelerindeki yetkinliğiyle yaptığı batını Kur'an ve Hadis yorumları, onun eski Mısır-Yunan bilim ve felsefesini, İslam öncesi Ortadoğu ve Doğu dinsel inançlarını Farsça aracılığıyla tanıyıp incelediğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Unutmayalım ki büyük-büyükannesi, yani dedesi Zeynelabidin'in annesi (İmam Hüseyin'in eşi) Şehribanu son Sasani kralı Mazda/Zerduşt inançlı Yazdegert III' ün kızıydı. Ayrıca babasının ve kendisinin öğretmenlerinden Abul Khattab, baba-oğul al-Kaddah'lar Fars kökenli bilgin azadlılardı; neo-Manichezim inancından ve Kuzey

Suriye ve Güneydoğu Anadolu'daki heterodoks hristiyan Paulikienler arasından geliyorlardı.

Bunların dışında El Kolayni (ö.1040/41), İmam Cafer Sadık'ın oğlu Musa Kazım'dan Abu Basir aracılığıyla rivayet ettiğine göre "her dilden (ya da bir çok dili) konuşmak İmamları halktan ayıran özelliklerden biridir" diyen Musa Kazım'ın kendisi de çok iyi Farsça konuştuğunu Basir'e göstermiştir. (*Usul-ü Kafi Cilt I*, Çev. Vahdettin İnce, İstanbul, 2002, s.402, paragh. 7-746)

David W. Tschanz,

"Cabir, bütün metaller sülfür ve civa gibi iki ögenin ile birleştirilmesindedir önermesini ileri sürüp, Aristoteles'in dört eleman kavramında değişiklikler yaptı" diyerek sürdürüyor: "O ayrıca Çinlilerin 'Filozof taşı' ile Mısırlıların 'Yaşam iksiri' kavramını bir tek özde-varlıkta birleştirmeyi benimsedi. Arap simyacıları, dikkatli bir bilimsel tarz içinde bu evrensel cisimler için onların araştırmalarını üzerlerine aldılar."

Bu sözleriyle yazar, Cabir İbn Hayyan'ın Çin ve Mısır simyacılarını incelemiş ve kullandıkları kavramlar ve düşüncelerden yararlanıp, onlardan bir senteze ulaştığını kabul ediyor. Ayrıca onun bulduğu deneysel yöntem ve araçları, ve keşfettiği asid türleri, birçok kimyasal bileşim ve alaşımları sayıp döküyor. Ama garip bir biçimde, Cabir adına günümüze kalan birkaç bin risaleden, "hiç olmazsa ikisi ona atfolunabilir" gibi bir yargıya varıyor. (www.islamonline.net) Bu bilimsel kuşku değildir, avrupamerkezci anlayıştan kaynaklanan öznelliktir, layık görememektir; dolayısıyla Cabir'in zihinsel gücüne, en az seksen beş-doksan yıllık yaşamı boyunca harcadığı olağanüstü emeğine saygısızlıktır.

Cabir İbn Hayyan'ın adı altında ulaşan kimyaya ilişkin çok sayıda yazmaların bir tek kişiye ait olamayacağı çok tartışılmıştır. 1942 yılında bu muazzam elyazmaları üzerinde çalışan ve risalelerin geniş listesini çıkarıp Almanca'ya çeviren Paul Kraus, Cabir İbn Hayyan'ın masalsı bir kişilik olduğunu, onun simya yazıları külliyyatının 9.yüzyılın sonunda bir grup İsmaili bilgin tarafından yazılmış olduğunu ileri sürdü. Dolayısıyla da böyle bir kişinin varlığını bazı bilginler sorguladı. 1971 yılında konuyu ele alan, şimdilerde Johann Wolfgang Goethe-Universität/Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften (Arap-İslam araştırmaları tarihi (için) enstitüsü) müdürlüğünü yapan Türk asıllı Prof.Dr. Fuat Sezgin, Kraus'un vardığı sonuçları reddedip, Cabir adı altındaki tüm risalelerin, 8.yüzyılda yaşamış Cabir İbn Hayyan adını taşıyan bir tarihsel kişiliğe ait olabilirliğini tartıştı. Yukarıda alıntı yaptığımız üzere Henry Corbin de zaten aynı yıllarda, onun tarihsel bir kişilik ve muazzam corpus'un ona ait olduğundan kuşku duyulması için bir neden bulunmadığını yazmıştı. Buna karşılık diğer bazı bilginler, yazıların bir kısmının Cabir İbn Hayyan'ın tarihsel kişiliğine ait olduğunu, bir kısmının ise birkaç yüzyıl sonra yaşamış yazarlar tarafından düzenlendiğini ileri sürmektedirler. Onun adı altında günümüze kalan yazılar ciltler dolusudur, onların bir çoğu ise gerçekten kısa risalelerdir. 1942 yılında Paul Kraus tarafından hazırlanan Jabir'e atfedilen en geniş

liste ve onlardan kalan elyazmalar, Prof.Dr. Fuat Sezgin'in geniş ekleriyle yayınlandı (F. Sezgin, GAS IV, s.132-269) (www.nlm.nih.gov/hmd/arabic)⁴

⁴ Ayrıca Cabir İbn Hayyan'ın simya yazılar *Corpus*'u için şu yapıtlara bakılabilir: Syed Nomanul Haq, *Names, Natures and Things: The Alchemist Jabir ibn Hayyan and his Kitab al-Ahjar (Book of Stones)* [Boston Studies in the Philosophy of Science, 158] (Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1994); Ullmann, *Natur*, s. 198-207; and Donald R. Hill 'The Literature of Arabic Alchemy' in *Religion, Learning and Science in the 'Abbasid Period*, ed. by M.J.L. Young, J.D. Latham, and R.B. Serjeant (Cambridge: Cambridge University Press, 1990) s. 328-341, özellikle s. 333-5. See also, William Newman, 'New Light on the Identity of "Geber"', *Sudhoff's Archiv*, 1985, vol. 69, s. 76-90.

İMAM CAFER SADIK, TAKİYE VE BATINİLİK

1. Cafer Sadık'a İlişkin Genel Bilgiler

Muhammed Bakır oğlu Abu Abdullah Cafer Sadık, Yakubi'ye göre (Vol.2, s.381) 80/699-700 yılında Medine'de doğdu. İbn Hallikan (Vol., s.327) ve diğer bazı yazarlar ise onun, Mekke'deki *Amm al-Juhaf* (Su taşkını ya da Sel yılı) olayından daha sonra doğduğuna söylemektedir. Tabari'ye göre bu olay 699'da vukubulmuştur. Arapça sözlüklerde "*jafar*"ın anlamı "su akıntısı, dere, çay" demektir. Babası ona "insanlığın en iyisi" ve "Muhammed ailesinin sorumlusu, temsilcisi (kaim al-Muhammed)" sıfatlarını uygun görmüştü. Cafer, "*al-Sadik*" (bağlı, güvenilir), "*al-Sabir*" (sabırlı), "*al-Tahir*" (temiz, pak) ve "*al-Fazil*" (mükemmel, erdem sahibi kimse) sıfatlarıyla da tanınırdı. Yaşamının ilk 14 yılı boyunca, dedesi Zeynelabidin'in özel ilgisi altında yetiştirildi. Bilinen o ki, politikadan kendini çekmesiyle birlikte, bütün zamanını Tanrıya dua ve tapınmaya vermiş dedesinin davranış ve hareketlerini gözlemledi. 23 yılını da babasının terbiyesi altında harcadı ve 34 yaşında imamlığı üstlendi

Çok derin dinsel ve felsefi bilgisinden dolayı ünü büyüktü. Yakubi'ye göre, Cafer Sadık'tan herhangi birşey nakleden bilginler arasında, "bize söyleyen çok bilgili kimsedir" demek bir gelenek oldu. Medine kentinin ünlü kadısı Malik bin Anas'ın (ö.179/795) da Cafer Sadık'tan hadisler naklederken,

"Cafer bin Muhammed'in kendisinin bana anlattığı doğrudur (thika)..." demiş olduğu söylenir.

Abu Hanife'nin (ö.150/767) 2 yıl için imamın öğrencisi olduğu ve

"eğer Numan bin Sabit (Abu Hanifa), Cafer Sadık'tan iki yıl ders almamış olsaydı helak olurdu (mahvolurdu)" dediği bilinir.

Şibli Numani, "*Sirat-i Numan*" (s.28-29) yapıtında şu açıklamayı yapmaktadır:

"Abu Hanife, İmam Bakır'ın oğlu Cafer Sadık'tan da çok şey öğrendi. Bu olay genel olarak tarih kitaplarında belirtilir. Bununla birlikte, İbn Taimiyyah, Abu Hanife ve Cafer Sadık'ın birbiriyle eşit ve çağdaş oldukları zemini üzerinde, birincisinin diğerinin öğrencisi olması olasılığını kural dışı bularak bunu yadsır. Fakat ben bu ince küstahlığı ve İbn Taimiyyah'ın payına düşen bir anlayış yoksunluğu olarak değerlendiriyorum. Zira Abu Hanife, özgün bir düşünür ve fıkıh üstadı olarak kendi büyüklüğünü, bilgide imam Cafer

Sadık'la asla karşılaştıramazdı. Ehlibeyt, hadis ve fıkıhın, daha doğrusu bütün dinsel bilginin baş kaynağı idi. Tanınmış bir Arapça atasözünü aktarırsak, 'içinde ne olduğunu en iyi bilen evin sahibidir.'

Abu Hanife Cafer Sadık'ın çok dersini dinlemiştir. İmam ile birçok ayrılıklarına rağmen Abu Hanife, onun tarafından derinden etkilendi. Donaldson, onun İmam Cafer'in öğrencilerinden biri olduğunu söylemenin ötesine bile gitmektedir (*The Shiite Religion*, London, 1933, s. 132).

Cafer Sadık'ın Medine'deki evi, o dönemde gerçekten düzenli bir akademi biçimi aldı. Orada, fıkıh, hadis, felsefe, kutsal kitapların yorumları tartışılıyor ve teolojinin başarılı bilginlerinin olan öğrenciler kendisini beklemekteydi. Cafer Sadık'ın Medine'de İslam ideolojisine göre kurduğu okul İslam'ın belki ilk akademisiydi. Medine'de türlü anlayış ve düşüncelerin toplanması, edebiyat ve bilimin gelişip serpilmesine büyük hız kazandırmıştı. Burada yaratılmış ve alışık olunmayan bir zihinsel etkinlik akımı diğer İslam kentlerine doğru aktı ve bu akım Müslümanlar arasında felsefi eğilimlerin gelişmesine öncülük etmiştir.

İmam Cafer Sadık dönem olarak, hem siyasal hem de dinsel alanlarda İslam tarihinin en önemli zamanında yaşadı. Yeni görüşlerin ortaya çıktığı dönemin politik değişikliklere hızlı bir göz atarsak: Cafer Sadık, Emevi halifelerinde Abdülmelik (685-705) yönetiminin üç yılı, Velid bin Abdülmelik'in(705-715) 9 yıl 8 ayına; 3 yıl 3 ay Süleyman'ın(715-717), 2 yıl 5 ay Ömer bin Abdülaziz'in(717-720), 4 yıl 1 ay Yezid bin Abdülmelik'in(720-724), 10 yıl Hişam bin Abdül Melik'in(724-743), 1 yıl Velid bin Yezid ve İbrahim'in (743-744) ve 6 yıl Mervan (744-750), kısacası Abbasi devleti kuruluncaya dek Emevi halifelerinin yönetimlerine tanıklık etti.

Cafer Sadık Emevilerin iktidarda olduğu süre boyunca, Medine'deki evinde sessizce eğitim-öğretimle uğraştı. 750'de Şamlı Emevilerin düşürülmesinden sonra iktidarda hep Abbasiler oldu. Emevi imparatorluğu, Horasanlı Abu Müslim tarafından yönetilen büyük bir başkaldırıyla devrildi. Bundan sonra da Cafer Sadık, as-Saffah (750-754) ve Mansur (754-775) yönetimlerini yaşadı ve sık sık koğuşurma ve tutuklamalar uğradı. Etkin politikadan hep uzak kaldı. On beş yıllık İmamlıktan sonra 765 yılında Hakka yürüdüğü söylenir

2. İmam Cafer Sadık ve Batıni Şiiilik ya da Proto-Alevilik

Cafer Sadık gerek gençliğinde ve gerekse Emevi Hişam bin Abdul Malik (724-743) döneminde başlayan ve Abbasi Mansur'un (754-775) halifeliğinin ortalarına kadar süren İmamlık yıllarında siyasetle ilgilenmemiş; yeri geldiğinde ayrıntılı anlatılacağı üzere Alisoyluların siyasal eylem ve başkaldırı hareketlerine katılmamış, bazı önerileri de reddetmiştir. Buna rağmen Ehlibeyt soylu İmam oluşu yüzünden, Emevi ve Abbasi iktidarlar tarafından hep potansiyel muhalif olarak izlenmiş, baskı görmüştür. Ama onun asıl karşıtlığı, Muhammed dininden sapmış, Peygamberin ölümünden beri İslamın kendi çıkarlarına uygun olanlara yeni kurallar ekleyerek yarattıkları Emevi-Abbasi İslam anlayışınaydı. Ali'den itibaren İmamlar kanalıyla kendisine kadar Ehlibeyt İslamını, Kuran ayetleri ve hadislerin yorumunu *tavil* (mecazi-gizli,batıni) ile geliştirip, derin bilgisi ve araştırmalarını eski felsefi inanç akımlarıyla karşılaştırarak yaygınlaştıran İmam Cafer Sadık oldu.

İlk büyük mutasavvıflardan ve batınlığın kurucusu sayılan İmam Cafers Sadık'ın Kuran hakkında şunları söylediğini biliyoruz:

“Tanrının kitabı (Kuran) dört şeyi kapsıyor, diyor: İbarat (ibareler, açık cümleler), İşarat (işaretler, açıklanma gerektiren simgeler), Lataif (latifeler, duygularüstü dünyaya ilişkin gizli anlamlar taşıyan hoş öyküler) ve Hakaik (hakikatler, yüksek manevi bilgiler, öğretiler). Açık ifadeler inananlar topluluğu (avam, halk) için. İmalı işaretler yüksek tabakayı (havas) ilgilendiriyor. Gizli anlamlar taşıyan öyküler tanrı dostlarına (Evliya, veliler) ve yüksek manevi bilgiler ise peygamberlere aittir.”

Zaten Muhammed peygamberin kendisi bir hadisinde,

“Kuran' ın bir dışsal görünüşü vardır, bir de hem zahiri hem batını anlamlar içinde gizli bir derinliği. Sırasında bu esoteric (batını,içsel) anlam bir diğerine yataklık eder. Tıpkı birbirinin içine geçmiş çarkı Feleklerin görünüşündeki gibi, bu derinliğin bir derinliği vardır. Böylece yedi derinlik içiçe gizlenmiş, yani bir batını anlam yedi gizli anlamı içinde taşır.”

diyerek, esoterizmin (batınlık) yolunu açmıştır. (Henry Corbin, *Histoire de la Philosophie Islamique*, s. 27 ve 29'dan aktaran İsmail Kaygusuz, *Görmediğim Tanrıya Tapmam*, İstanbul, 1996, s. 63; ayrıca İmam Caferi Sadık için bkz. İbn Khallikan's Biographical Dictionary Vol. I, London-1872, s.370-372)

Kısacası İmam Cafer, Ali yandaşlığıyla başlamış, Kerbela olayından sonra ortodoks bir karakterle Sünni iktidarlara siyasi muhalefet olan Şiilik inancına batını ve felsefi yorumları kucaklayan akılcılığı kattı. Babası İmam Bakır ile başlayan bu akım yeraltında güçleniyordu, proto-Alevilik kümeleşmeleri oluşmuştu. İmam Cafer Sadık bu gizli Batını Şiiler ya da Proto-Aleviler diyebileceğimiz kümeleşmelerle gizli ilişkilerini örtmek ve aynı zamanda Ehlibeyt ve İmam soyunun ortadan kaldırılmasını önlemek için Abbasi yönetimiyle iyi geçinme yolunu seçti. Bunu da babasından öğrendiği takıye öğretisini geliştirerek başarabildi. Bu sayede Akademisinde çalışmalarını sürdürüp adları bugüne değin yaşayan çok din ve bilim adamı yetiştirdi.

İmam Cafer'in takıye öğretisiyle bugün Türkiye'deki İslami parti ve grupların takıyesini birbirinden ayırmak gerekir. Her ikisi de İktidardaki yönetimin düşünce ve inançlarını paylaşıyormuş görüntüsü altında, kendi görüşlerini gizlice uygulama ve yaygınlaştırmayı hedef almaktadır. Ancak bugünün İslami gruplar takıye öğretisini geriye doğru ve eski, çağdışı inanç, anlayış ve uygulamalarını geri getirmek amacıyla kullanırken; İmam Cafer ve daha sonraları tüm Batını inançlılar takıye öğretisini uygularken, İslami yeni ve çağa uygun yorumlarla geliştirip ileriye götürmek amaçlanmıştır.

Usu'lu Kafi'den Cafer Sadık'ın Tanrı anlayışına ilişkin örneklemeler

“Tanrı gaip değildir; yarattıklarının yanında hazır olan, onları gözlemleyen, onlara şah damarından daha yakın olan, sözlerini işiten, şahıslarını gören ve gizli sırlarını bilen biri gaip olur mu?” İbn Abu Avca ona sordu: “ O halde O yerde midir? Gökte olduğu zaman nasıl

yerde olacak ve yerde olduğunda gökte nasıl olacak?” İmam Cafer buna karşılık şunları söyledi:

“ Sen bu sözlerinde yaratılmışları tasvir ediyorsun; onların vardığı yerde iken , daha önce bulunduğu yerde olup bitenlerden haberi olmaz (*kuşkusuz bugün, iletişim ve bilgi çağında bu yargının bir anlamı yoktur; insan yaşamakta olduğu yerde istediği anda daha önce yaşadığı –hatta hiç yaşamadığı- yerde olup bitenlerden haberi olur. İ.K.*). Tüm varlıklara egemen olan Tanrı herhangi bir yeri boşaltmaz, herhangibir yeri de doldurmaz. Birbaşka yere göre, herhangi bir yere daha yakın olmaz..”(Kolayni, *Usul u-Kafi I*, s.168, 3(324) ve diğer düşünceleri 4(325), 5(326)- 7(338)

Usul u-Kafi s. 666; 7-(1191): Mufaddal şöyle rivayet eder: Abu Abdullah’a sordum: “Gölgelerde (Ruhlar aleminde?) iken ne durumdaydınız?” Buyurdu ki: “Ey Mufaddal! Biz Rabbimizin yanındaydık ve bizim dışımızda hiç kimse yoktu. Yemyeşil bir gölge içindeydik. Onu tesbih ediyor, Onu kutsuyor. Onun teklüğünü dile getiriyor ve Ona hamdeddiyorduk. O sırada ne yakınlaştırılmış gözde bir melek, ne de bizden başka herhangi bir canlı vardı. Derken Allah eşyayı yaratmayı diledi ve dilediği şeyleri dilediği gibi yarattı; melekleri ve başka canlıları vretti. Sonra bunlara ilişkin bilimi bize bağışladı.”

Usul u Kafi, s.667; 9-(1193):... Ahmet b. Ali b. Muhammet b. Abdullah b. Ali b. Ebu Talib, Abu Abdullah’dan (İmam Cafer) şöyle rivayet etmiştir: “Hiçbirşey yokken Allah vardı. Sonra nurların nurunu yarattı.Ki bütün nurlar aydınlıklarını ondan almışlardır. Allah, Muhammed ve Ali’yi bu nurdan yaratmıştır. Onlar ilk iki nur olarak vardılar;çünkü onlardan önce bir şey yaratılmış değildi. Tertemiz soyları da ilk temiz zürriyet olarak devam edip geldiler. Derken en temiz sulp olan Abdullah ve Abu Talip de birbirlerinden ayrıldılar.”

Usul u Kafi, s.667; 10-(1194): ...Cabir b. Yezid şöyle rivayet etmiştir: Ebu Cafer(İmam Muhammed Bakır) bana dedi ki: “Ey Cabir! Allahın ilk yarattığı Muhammed ve O’nun yol gösterici hidayet önderleri soyudur. Bunlar Allah’ın önünde nurdan şekillerdi.” Dedim ki: “Nurdan şekiller dediğin nedir?” Buyurdu ki: “Nurdan gölgeler yani. Bunlar ruhsuz nurdan bedenlerdir. Ve bunlar tek bir ruhla desteklenmişlerdi, o da Ruhul Kudüs idi. Onun içinde Muhammed ve soyu Allah’a tapınırlardı. Bu yüzden Allah onları halim, bilgin, saf ve berrak yaratmıştır...”

Tanrı görülebilir

Usul u Kafi, s. 128, 6-(260): Ebul Hasan el Mevsili şöyle rivayet etmiştir: Ebu Abdullah (İmam Cafer Sadık) dedi ki: “Yahudi bilginlerinden biri İnananların Emiri’nin (Ali’nin) yanına geldi ve dedi ki: ‘ Ey Müminlerin Emiri! Tanrıya tapınırken, O’nu gördün mü?’ Ali: ‘Yazıklar olsun sana, ben görmediğim Tanrı’ya tapmam ki!’ Yahudi Bilgini: ‘Peki O’nu nasıl görürsün?’ Ali: ‘Çıplak gözler O’nu algılayıp göremez; ancak kalpler iman gerçekleriyle onu görür’. (Bu bilgi İsmaili metinlerinde (**Kelamı Pir**) ve Hacı Bektaş Veli’nin **Makalat** adlı yapıtında Ali’nin sorulan soruya “ben görmediğim Tanrı’ya tapmam” diye yanıt veriyor. İkinci s oru ve yanıt bulunmamaktadır. İ.K.)

Ve İmam Cafer Tanrı’nın İmam’da, dolayısıyla insanda her zaman görünüm alanına çıktığını, kendisini gösterdiğini söylüyor

“İmam Cafer Sadık kendisine, ‘Kıyamet gününde Tanrının herkese görüneceği doğru mu?’ diye soran adama şöyle yanıt verir: ‘Tanrı, ben sizin Tanrınız değil miyim? (Kur’an VII, 172) diye sorduğundan beri, Kıyametten önce de görünmektedir. Gerçek inananlar onu bu dünyada bile gördü. Sen onu görmüyor musun?’ Adam yanıt olarak: ‘Ey yüce Tanrım, işte

seni görüyorum. İzin ver başkalarına da bunu bildireyim.’ İmam: ‘Hayır,dedi, hiçkimseye birşey söylemeyeceksin. Çünkü onlar karacahil, anlayışsız insanlardır. İnanmazlar ve seni lanetlerler” (Shihabeddin Shah Hosayni’nin ‘*Risala dar Hakikat-e Din*’ kitabından aktaran H. Corbin, *Temps Cyclique et Gnose İsmâélienne*, Paris, 1982, s.144)

Cafer’in yeryüzündeki herşeyden ve gelecekte nasıl haberi var

Usul u Kafi, s.383, 4-(711)...Mufaddal b.Ömer şöyle rivayet etmiştir: Ebu Abdullah (Cafer Sadık) evinde oturuyor ve üstü örtülü olduğu halde, İmamın yeryüzünde olup bitenleri nasıl bildiğini sordum. Buyurdu ki: “Ey Mufaddal! Allah, Tebereke ve Teala Nebi’ye (Muhamme’de) beş ruh vermişti Bunlardan biri(1) *hayat ruhuydu*, onunla hareket ediyor ve gidip geliyordu. Biri(2) *kuvvet ruhuydu*, onunla kıyam ediyor, cihada çıkıyordu. Biri(3) *şehvet ruhuydu*, onunla yiyor-içiyor ve helal yönden kadınlarla birleşiyordu. Biri(4) *iman ruhuydu*, onunla inanıyor ve adaleti gerçekleştiriyordu. Biri(5) *Ruh-ul Kudüs*’tü, onunla peygamberlik görevi taşıyordu. Peygamber vefat edince Ruh-ul-Kudus İmama geçti. Ruh-ul Kudüs uyumaz, gafil olmaz, oynamaz ve büyüklük taslamaz. Diğerleri, uyurlar, gaflete dalarlar, oynarlar, büyüklenebilirler.İmam Ruh-ul-Kudüs(İsa’ya da geçen üflenen ruh,Tanrısal ruh) ile görür...”

2. a İmam Cafer Sadık ve Takiye Öğretisi

Takiye öğretisinin Şiiliğe sokulması ve ilk uygulamalar İmam Bakır (677-733/4) zamanındadır. Öğretinin ilkeleri ya da ilk adımları ona atfedilmekte. Ancak zamana uygun son biçimini vermek ve onu inancın kesin koşullarından biri durumuna getirmek oğlu İmam Cafer Sadık’a kalmıştır.¹

Arap toplumundaki kökten değişen, arkasından yaygınlaşan koşullara bakınca, İmam Cafer Sadık tarafından yandaşları için *takiye* öğretisinin (önlem almak için, yani tedbir olarak ikiyüzlülük etme; başka türlü görünme) ortaya atılması akıllıca bir hareketti ve o gizli Şiilik inancının zorunlu maddesi yapıldı. Cafer Sadık’ın “takiye benim ve atalarımın dinidir. Takiye ile korunmayan bir kimsenin dini olmaz ” dediği bildirilmektedir. Bir başka fırsat üzerine onun “dininiz için korkun ve onu takiye ile koruyunuz” dediğine inanılır. Daha sonraları da, “bizim takiyeye ilişkin düşüncemiz, onun zorunlu(farz) olduğudur ve ondan vazgeçen, tapınmayı bırakan kimseyle aynı durumdadır” demiş olduğu söylenir.

Aslında Cafer Sadık, İsmaili çizgisindeki batınlık (esoterizm) üzerinde temellendirilmiş bir açık *davet*’in Abbasi rejiminin iktidarında kesin bir yokolma anlamına geleceğinden (dolayısı bu çözümü bulmuştu. Kuşkusuz, İmamlar ve onlara inanan yandaşları için, kendi azınlık inançlarının açık açık propagandasını yapmak tehlikeliydi. Bu yüzden, daha sonra ileride, pek çok koğuşturmadan da korumuş olan takiye yardımıyla gizli *dava* (misyon) sistemi ortaya çıktı.

Farhad Daftary, “*The Ismailis: their History and Doctrines*”(London, 1990, s. 85) kitabında,

“takiye uygulaması uygun bir biçimde Şiileri, özellikle İsmailileri koğuşturmaya uğramaktan korudu ve onların düşman çevreler altındaki mezhepsel varlığının korunmasına hizmet etti” diye yazmaktadır

Takiya sözcüğü, “gizleme” ya da “saklama” anlamına gelen Arapça *tukat* kökünden çekilir. Ayrıca “birinden koruma ya da saklama” anlamları içeren *vakka*’dan geldiğini ileri sürenler de vardır. Bir Kur’an deyiimi olan *taukkat* da takiye anlamında kullanılır ki, o ilerde fikir ayrılıklarına ya da sapmalarına dönüştürülmüştür. Baidawi (ö.1286) “*Anwar al-Tanzil*”de, “İmam Yakup’un(ö. 820) *Girah*’kitabında *taukkat* yerine takiye sözcüğü geçtiğini”yazar. Aynı sözcüğün Bukhari’de (*Kitab al-İkrah* 28: 50) takiye anlamına gelen izler bulunmaktadır. İbn Hajar (ö.1449) da *taukkat* ve *takiye* sözcüğünün anlamdaş olduğunu kabul eder.

Zamakhshari (ö. 1144) “*Tafsir al- Kashshaf*” (Cairo, 1953, 2nd vol., s. 16), Raghib Isphahani (s.1108) “*Tafsir al-Gharaib al-Koran*”de (Cairo, 1894, 1st vol., s. 313), Baidawi (ö. 1286) “*Anwar al-Tanzil*” (Beirut, 1958, 1st vol., s. 153)’de ve Fakhruddin Razi’nin (ö.1209) “*Tafsir al-Kabir*”(Cairo, 1890, 2nd vol., s. 646) kitabında, İslam’da *takiye* öğretisinin ya da kuramının hoşgörülebilirliği-caiz olduğu üzerinde Kuran’daki (3, 28),

“Müminler, inananlar dururken ya da onlardan daha çok inanmayanlarla dostluk kurmasınlar; bunu yapan herkim olursa olsun Tanrı’dan hiçbirşey beklememeli. Ancak korku dolayısıyla onlara karşı kendinizi korumak zorunda kaldığınız durumlar istisnadır...” ayetinin ışığında bir uyuşum sözkonusudur.

Arapça bir başka sözcük, *kitman* da takiye yerine kullanılır. Arapça sözcükler takiyenin anlamını “korunma için bir düzenleme yapmak” olarak vermektedir. Özetle *takiye*, İslam hukukunda (fıkıh) hoşgörülebilir ya da caiz olan bir eylemdir. O, tehlikeli-baskıcı dönemlerde müridlerin kendi inaçlarını gizlemesine izin veren bir öğretiler. “*Urdu Encyclopaedia of Islam*” (6th vol., s. 581) ‘a göre, “Sünni yönetimlerde bazı konularda Şiiilerden kuşulanılır, bunun için onlar arasında *takiye* öğretisi özel bir önemle uygulanır”.

İmam Cafer Sadık’tan ilginç bir genel takiye örneği

Usul u Kafi, s.372, 3-(688) Musa b.Eşyem rivayet etmiştir: Ebu Abdullah’ın yanındaydım. Bir adam Kur’anı’ Kerim’den bir ayeti sordu. İmam ona gerekli açıklamayı yaptı. Sonra bir başka adam geldi ve aynı ayeti sordu. Ona da öncekinden farklı bir açıklama yaptı. İmamın aynı ayetle ilgili birbiriyle çelişen açıklamaları karşısında, içimde Tanrı’nın dilediği düşünceler uyandı; sanki kalbimi bışaklarla doğuyorlardı. Kendi kendime şöyle düşündüm: ‘Ebu Katade gibi vav harfinde bile yanılmayan birini Şam’da bıraktım, bunca hataları yapan şu adama geldim.’ Ben bunları düşünürken, yanına bir başka adam geldi ve aynı ayeti soran ona da bana ve diğer iki arkadaşına verdiği yanıtlardan daha farklı karşılık verdi. Birden içim rahatladı ve İmam’ın bu davranışının takiyeden kaynaklandığını anladım. Sonra İmam bana döndü ve dedi: ‘Ey İbn Eşyem! Allah Davut oğlu Süleyman’a yetki verdi ve buyurdu ki: **İşte bu bizim başışımızdır. İster ver, ister elinde tut, hesapsızdır**(*Sad Suresi*, 39). Peygamberimize de yetki verdi ve buyurdu ki: **Resul size neyi getirdiyse onu alın, size neyi yasakladıysa ondan sakının** (Nisa, 80). Allah Peygamberine hangi yetkiyi vermişse bize de aynı yetkiyi İmam olarak vermiştir”

İmam Cafer Sadık’ın ayrıca da, ketum ve sıkı bir düğümlemeyle, Arap toplumunda ortaya çıkan meydan okuyuşlara ve asıl yönetim baskısına karşı gizli bir örgütün anlamını keşfetmiş ve gerekliliğini kavramış olduğu görülür. O, bu amaç için, geniş

bir yeraltı misyonu-dava ağı örgütlenme ustalığına sahip Maymun al-Kaddah adındaki İranlı azatlı kölesini görevli kıldı. Belirtmek gerekir ki Araplar, geleneksel olarak ve huyca gizli ve yeraltı görevler için uygun değildirlir. Onlar daima, siyasal entrikalar ve devlet donanımı olmayan çölde açık ve özgür bir toplum içinde yaşamaktaydı.

Eğer karşılaştırılırsa, aynı zamanda Abbasi İmparatorluğunun karakteri, Emevilerinkinden de farklıydı. Öyle çok farklıydı ki Abbasi İmparatorluğu, sadece bir kısmı Arap olan bir yeni Müslümanlar imparatorluğuydu. Aslında Abbasiler, imparatorluklarını kurma başarılarını Arap olmayan Fars ve diğer halkların stratejisi ve desteğine borçluydu. Bilindiği gibi onlar Horasanlı Abu Müslim tarafından iktidara getirilmişti.

2.b İmam Cafer Sadık ve Abul Khattab Takiyesi

Abul Khattab-Hattab adıyla tanınan, Muhammad bin Abi Zaynab Maqlas al-Asadi al-Kufi (ö. 783), İmam Cafer Sadık'ın çok seçkin bir müridiydi. O ilkönceleri, batını (esoteric) yorumla renklenmiş Şii öğretilerini va'zlemekteydi. Uzun zaman boyunca İmam Cafer Sadık'ın yakın dostuydu ve İmam onu kendi baş *dai*'si olarak Kufe'ye atamıştı. Kashi'nin anlattığına göre, bir keresinde İmam elini onun göğsü üzerine koyarak "sen gayb alemi, benim sırlarımı biliyorsun" demiştir. Bu, Nawbakht'inin, İmam'ın sadece ona *ism-i azam*'ı (mutlak söz, yüce isim) açıkladığı ve onu "halkımızın yaşam ve ölümü emanet (teslim) edilen kişi, sırrımızın emanet yeri, bilgimizin kasketi" diye çağırdığını yazmasıyla da bağlanabilir. Böylece herhangi bir insane bile, Abul Khattab'ın İmam Cafer'in yanındaki saygıdeğer yeri, yani gerçek statüsü hakkında kolayca bir yargıya varabilir.

Öbür yandan denilmektedir ki, Cafer Sadık sözde onun, kendisinden dinlediği bir hadisi farklılaştırarak ya da eksik olarak nakletmesi huyundan hoşlanmadı. Böylece İmam ile ilişkisinin lekelenmesine neden olduğu için Abul Hattab 755 civarında cemaattan uzaklaştırıldı, yani bir çeşit aforoz edildi.

Belki de bununla İmam Cafer Sadık döneminde, İmam ile onun arasında ilişkinin koştüğünü –ki bunu bazı tarihçiler yanlış fikre bağladılar ve onun çevresinde sahte hikayeler düzdüler-uydurdular. Oysa bu açık olarak göze çarpan en eski takiye örneğidir. Bu çeşit bir takiye, Şiiilerin kendilerini Abul Khattab'dan ayrı tutmaya niyetli olduğunu gösterirken, Abbasilerin zihinlerinde Abul Khattab ve İmam Cafer arasında ilişki olmadığına dair bir düşünce oluştuğu görülüyor. Ama Abul Khattab'ın inancı öyle derin köklüydü ki, bir an için bile sarsıntıya uğramadı.

Bir söylentiye göre, İmam İsmail bin Cafer Irak'ta bulunduğu zaman, büyük olasılıkla 769'dan sonra, takiye uygulaması olarak, Abul Khattab sıfatını takma ad olarak benimsedi. Abul Khattab'ın Cafer Sadık'ın gizli yandaşı, onun izleyicisi olmadığı, topluluktan uzaklaştırılmış olduğu doğrusa, neden daha sonra İsmail onun adını kullandı? Abul Khattab kendi kimliğini gizlerken, İsmail o andan itibaren Küfe'de küçük bir grubun arasında Abul Khattab olarak tanınmış oldu.

Nawbakhti "*Kitab Firaq al-Shia*" da (yayım. Ritter, İstanbul, 1931, s. 60-61) ve al-Kummi (ö. 300/912) "*Kitab al-Maqalat wa'l-Firaq*" (M.J Mashkur yayımı, Tehran, 1963, s. 83) kitabında, Abul Khattab'ın (yani İsmail'in) yandaşlarının Khattabiyya

(Hattabiler) olarak tanındığı ve “tanrısal nurun İmam Cafer’den Abul Khattab’a ve onun ölümünden sonra da Muhammed bin İsmail’e geçtiğine”inandıklarını yazmaktadır.

Buradaki Abul Khattab adı gerçekte İmam İsmail’in lakabıydı. Orta Asya’da İsmaililer arasında saklanıp korunmuş olan “*Ummu'l-Kitab*” risalesinde, Khattabilerin İsmaliliğin kurucuları olduğu yazılı ve “İsmailizm, İsmail için hayatlarını veren Abul Khattab’ın çocukları tarafından kuruldu” açıklaması yapılmaktadır.

Abul Khattab’ın yetmiş yandaşının Küfe’de bir camide toplatılıp, valinin emriyle öldürüldükleri anlatılmaktadır. Abul Khattab da yakalanıp darağacında idam edilmiştir. Ancak onun ölümünün 755 ya da 762’de gerçekleştirildiğine dair tarihçiler tarafından geliştirilmiş fikre inanmak olanaksızdır. Abul Khattab çok büyük olasılıkla 783 yılında öldürüldü.

2.b-1 Şehristani’de Hattabiler (Khattabiyya)

İmam Cafer ve Abul Hattab ilişkisi, Khattabiler üzerinde İsmaili web sitesinden (www.ismaili.net) son bilgileri özetledikten sonra, daha önce çeşitli dergi ve web sitelerinde yayınlamış olduğumuz 12.yüzyıl Sünni-Şafii yazar Şehristani’nin(1076-1153) verdiği bilgileri ve 20.yüzyıl Fransız bilgini Henry Corbin’in(ö.1977) görüşlerini de kısaca geçmek yerinde olacaktır:

Hattabiler, Abi Zeynep al-Asadi al-Ajda oğlu Abul Hattab Muhammed’den gelirler. Şehristani’ye göre Abul Hattab, Cafer Sadık’ın çok yakın dostuydu. Ancak, Cafer onun aşırı düşünce ve inançlarını öğrendiği zaman, ondan desteğini çekti. Hatta onu lanetledi. Abul Hattab Muhammed’in yandaşlarına da uzaklaşmalarını söyleyerek, onunla ilişkisini kesti. Bunun üzerine, o da kendi imamlığını ilan etti.

Abul Hattab, imamların yalnız peygamberler değil, aynı zamanda tanrılar mertebesinde olduğunu söylüyordu. Kendisinden önce, Peygamber ailesinden diğer atalarının bu sığata sahip olduğu gibi, bizzat İmam Cafer Sadık da ona göre Tanrıydı. Onun için, bu imamlar Tanrının çocukları ve en çok sevdikleriydi. Yani, Kur’an’daki (V,18) Yahudilerin “Biz Tanrının oğulları ve sevgilileriyiz” iddialarıyla eşleştiriliyordu

Abul Hattab için, Peygamberliğin seçildiği tanrısal ışığı, aynı zamanda İmamlığın da seçildiği ışıktır. Ona göre, yeryüzü eğer ışıktan (nurdan) varlıkların oluşturduğu yukarıdaki dünyanın yansımalarından yoksun kalırsa, yaşanacak yer olamaz. Abu Hattab İmam Cafer’i, zamanın Tanrısı olarak tanıyor. Ancak, gözlerimizin görebildiği ve duyularımızın algılamak zorunda kaldığı varlığı, bu isimle göstermek istemiyordu. Tersine, bu aşağı dünyaya, yani yeryüzüne düşme anında Cafer’in, insanların tanıyacağı biçime dönüşmüş olduğuna inanıyordu. Halife al-Mansur’un valisi İsa b. Musa, Abul Hattab’ın yaydığı düşünce ve öğütlerdeki kendileri için tehlikeli olacak önermelerin farkına varınca, Küfe yakınındaki tuzlalarda onu yakalatıp öldürttü. Başkanlarının öldürülmesinden sonra Hattabiler birçok kollara ayrıldılar. (Al-Shahristani, *al-Milal*, s.297-298)

2. b-2 Hattabilik Üzerinde Henry Corbin’in Görüş ve Yorumları

Henry Corbin'e göre, Abul Hattab ilk kez olarak, batini tipte, yani esotérique ve gnostique hareketi tasarlayan ve örgütleyen bir kişi olarak 8.yüzyılda ortaya çıktı. Kendisi, reddedildiği noktaya kadar, imam Bakır ve İmam Cafer Sadık'ın çok yakın arkadaşıydı. Aralarında geçtiği anlatılan ciddi bir olay, bu arkadaşlığın yakınlığını belirlemektedir. İmam Cafer Abul Hattab'ın göğsüne elini koyarak ona şunları söylüyor:

“İyi hatırla ve asla unutma: Sen gizli olan şeyi biliyorsun. Sırrımın yüklendiği yer olan bilgimin kasketisin sen. Sana hayatımızı ve ölümümüzü emanet ettim.”

Hattabi öğretisinin büyük bölümü, “İmamin bilgisinin kasketi” ilan edilmiş olan Abul Hattab'a aittir ve İsmailizmin temel düşüncesiyle yakından ilişkilidir. Ayrıca Şii Gnostizminin aşırıları tarafından inanılan görüşler ve bunlara uyum gösteren diğer öğretiler de Abu Hattab'a atfedilir. Örneğin, Alamut reformuna ait son yazmalarda ortaya çıkanlar, bu öğretilerin izleridir. Ayrıca Sufi terminolojisine de girmiştir. Abul Hattab'ın imam Cafer'in oğlu İsmail'in “manevi yol babası” olduğu, bunun da

Muhammed'in Salman al-Farisi için “*anta minna ahl al-Bayt*” (Sen benim ev halkımdansın) dediği hadise dayandırdığı söylenmektedir. Adı da Abul İsmail (İsmail'in babası) olarak geçmektedir metinlerde. Hattabilerin verdikleri kurbanlar ve onların coşkulu ruhlarının verdiği esinler, genç İsmail'i onları desteklemeye götürdü. Hattabilerle ilişkilerinden ötürü Cafer'i, oğlu İsmail'i yadsıma noktasına götürmesi, dehşeti daha da yükseltti. Küfedeki camide toplanmış 70 kadar Abul Hattab yandaşı valinin emriyle orada öldürüldü. 762 'de Abul Hattab'ın kendisi yakalanıp idam edildi. Hayatta kalanlar İsmail'e katıldılar ve Hattabiler İsmaililerle aynılaştılar. Kaynakların bildirdiğine göre, yakınlarıyla bir konuşmasında Cafer, Abu Hattab için gözyaşı dökerek aralarında geçenleri anlatmış. Ama bu sır dramının ne olduğunu bilen yoktur

Oysa bizce bu sır dramının (sırrı), yine Henry Corbin'in bir başka yapıtında anlattığı başka bir olayda saklıdır. Cafer'in Abul Hattab'a emanet ettiği, hem ölümünün hem de yaşamının bağlı olduğu sır, Ehlibeyt soyunun ve bizzat kendisinin tanrısallığını kabul etmesi; Tanrıyı gökyüzünden indirip insanlaştırmış olmasıdır. Aslında yukarıda adlarını verdiğimiz Orthodox İslama aykırı aşırı inançların yaratıcılarının İmam Bakır ve Cafer'in çevresinde yetişmiş olması çok şeyi açıklamaktadır. Yetiştiriyor, sırlarını veriyor. Ancak açıklamalarını istemiyorlar. Baba ve oğul, kendi yarattıkları ‘Takıye’ ilkesine sığınmayı tercih ediyorlardı. Yukarıda verdiğimiz Cafer'in Tanrı anlayışına bir örnek olarak verdiğimiz, H. Corbin'in, Shihabeddin Shah Hosayni'nin ‘*Risala dar Hakikat-e Din*’ kitabından aktardığı İmam Cafer Sadık'la ilgili bir anekdot, bunu açıkça gösteriyor:

“İmam Cafer Sadık kendisine, ‘Kıyamet gününde Tanrının herkese görüneceği doğru mu?’ diye soran adama şöyle yanıt verir: ‘Tanrı, ben sizin Tanrınız değil miyim? (Kur'an VII, 172) diye sorduğundan beri, Kıyametten önce de görünmektedir. Gerçek inananlar onu bu dünyada bile gördü. Sen onu görmüyor musun?’ Adam yanıt olarak: ‘Ey yüce Tanrım, işte seni görüyorum. İzin ver başkalarına da bunu bildireyim.’ İmam: ‘Hayır, dedi, hiçkimseye birşey söylemeyeceksin. Çünkü onlar karacahil ve anlayışsız insanlardır. İnanmazlar ve seni lanetlerler’ H. Corbin, *Temps Cyclique et Gnose İsmaelienne*, Paris, 1982, s.144

Abul Hattab'ın öğretileri ve Hattabilik ekolü, birçok proto-Alevi gruplarda yaşadığı gibi, *Umm al-Kitab*' ile zamanımıza kadar korunmuştur. O kitapta, İsmaili Aleviliğinin, İmam Cafer oğlu İmam İsmail için canlarını veren Abul Hattab'ın çocukları (*farzandan*), yani onu izleyen yetiştirdiği çömezleri tarafından kurulduğu özellikle ifade edilmektedir. (Henry Corbin, "*Nasir-i Khusrav and Iranian Ismailism*" *The Cambridge History of İran IV*, Cambridge University Press, 1975, s.526-528; *Histoire de la Philosophie Islamique*, Paris, 1974, s.116; M.Momen, agy. s.52-53; F.Daftary, agy.s.111-112)